

GERARD GROENEVELD

het

ONDERWATER

CABARET

SATIRISCH VERZET VAN
CURT BLOCH

Aan alle stille partizanen

Motto:

*Wir tragen durch die dunkle Zeit
Der Freiheit Fackellicht*

OWC, 3e jrg., nr. 10, 10 maart 1945

*Wij dragen door de donkere tijd
Vrijheids fakkellicht*

*Ich bin nicht zu besiegen,
Wie sehr Ihr's auch probiert,
Ich bin nicht klein zu kriegen,
Ob ihr mich malträtiert,*

*Ik ben niet te overwinnen,
Hoezeer jullie 't ook proberen
Ik ben niet klein te krijgen,
Of jullie me nu maltraiteren,*

*Ihr werdet 's nicht erreichen,
Ihr kriegt mich nicht kaputt,
Das End sind eure Leichen
Und euer Städte Schutt.*

*Jullie zullen 't niet bereiken,
Jullie krijgen me niet kapot,
Het einde, dat zijn jullie lijken
En jullie steden in puin.*

'Ahasver' (Ahasverus), OWC, Derde jaargang,
nr. 2, 13 januari 1945.

INHOUD

Woord vooraf 4

CURT BLOCH

1	Weimar geeft de geest	8
2	Vlucht naar Nederland	17
3	Bescherming valt weg	29
4	Duiken in het donker	44
5	Bevrijding zonder vreugde	64
6	De Nieuwe Wereld	72

HET ONDERWATER CABARET

De omslagen 78

De teksten 80

Bronnen en literatuur 277

Dankwoord 279

Colofon 280

Sommige onderwerpen geven zich maar lastig prijs, maar het verhaal over het tijdschrift *Het Onderwater Cabaret* kondigde zich zomaar aan. Dat zat zo.

In juni 2021 stuurde Marcel van den Boogert, met wie ik jaren eerder te maken had toen hij nog redacteur van het tijdschrift *De Parelduiker* was, mij via LinkedIn een bericht. Daarin schreef hij te zijn benaderd door de Amsterdamse kunsthistorica Machteld Löwensteyn, die op zoek was naar een auteur en liefst ook een uitgever voor een vriendin uit New York. Het ging om Simone Bloch uit New York, dochter van Curt Bloch, een Joodse jurist die in 1933 vanuit Duitsland de wijk had moeten nemen naar Nederland en tijdens de bezetting onderdook in Enschede. Het bijzondere was dat hij er in die duikperiode in was geslaagd 95 afleveringen te maken van een ‘verzetskrantje’ dat hij de titel *Het Onderwater Cabaret* had gegeven. De inhoud bestond uit handgeschreven gedichten in het Nederlands en het Duits. Voor de omslagen gebruikte hij een techniek die wel wat weg had van de satirische fotomontages van John Heartfield. Al die blaadjes hadden de oorlog overleefd en werden bewaard in New York, waar Bloch na de oorlog naartoe was verhuisd. Zijn dochter wilde graag dat het werk van haar in 1975 overleden vader onder de aandacht zou worden gebracht en zocht iemand die daarover zou willen publiceren. Of ik iemand kende, vroeg Marcel. Ter illustratie stuurde hij enkele voorbeelden van de covers en gedichten mee.

Ik raakte meteen geïntrigeerd door de titel en de afbeeldingen van de omslagen. Zo’n omvangrijk

kunstzinnig fenomeen van een Joodse onderduiker had ik nog niet eerder gezien. Waar gingen al die afleveringen over en wie was deze Curt Bloch?

Mijn nieuwsgierigheid groeide en ik liet Marcel weten dat ik graag zelf wel over deze geschiedenis wilde schrijven.

Het contact met Simone Bloch was snel gelegd. Via een videoverbinding stelde ze mij voor aan haar inmiddels 96-jarige moeder. Ruth Bloch-Kan had verschillende kampen overleefd en was kort na de oorlog met Curt getrouwd. Simone nodigde me uit om in New York de papieren nalatenschap van haar vader te onderzoeken. Van die gastvrijheid heb ik dankbaar gebruik gemaakt en dat bood me tevens de gelegenheid om verschillende gesprekken met haar moeder te voeren om een beter beeld van Curt Bloch te krijgen.

Hoewel een aantal vragen in New York konden worden beantwoord, bleek het al snel zeer lastig om bijzonderheden van Blochs leven tijdens de bezetting en met name tijdens de onderduik te achterhalen. Alle getuigen die een rol hadden gespeeld waren inmiddels overleden en Curt zelf had na de oorlog maar bitter weinig losgelaten over wat er precies was gebeurd. De oorlog had zulke diepe wonden geslagen in de levens van Curt en Ruth, dat zij ook liever niet wilden terugblikken, maar vooruit wilden kijken. Zeer begrijpelijk, maar dat betekende dat voor een reconstructie veel moest worden opgediept uit Blochs eigen teksten en documentatie, aangevuld met de spaarzame informatie die in archieven kon worden aangetroffen. Gelukkig

liet één belangrijke bron meer licht schijnen op zijn onderduikperiode: de videogetuigenis van Karola Saunders-Wolf, ofwel Ola, die samen met Curt Bloch ondergedoken zat in de Plataanstraat 15 in Enschede. Haar verhaal en de vele liefdesgedichten aan haar die Curt Bloch in zijn nalatenschap had bewaard, onthulden een onverwacht aspect van zijn onderduikgeschiedenis. Ze toonden aan dat ondanks alle gevaar, de angst voor ontdekking, en de uitzichtloosheid, gevoelens van verliefdheid opbloeden. Menselijkheden bleven ook in een onmenselijke tijd overeind.

Via een omweg lukte het daarnaast om de enige, nog levende getuige te achterhalen bij wie Bloch in huis was ondergedoken. Lide Schattenkerk-Hulshoff was destijds nog een jong meisje maar had nog een levendige herinnering aan ‘meneer Cor’, zoals zij hem noemde (Cornelis Breedenbeek was de schuilnaam van Curt Bloch). Over de toedracht en andere bijzonderheden kon zij helaas zeer weinig vertellen, omdat de kinderen van het gastgezin uit veiligheidsoverwegingen zoveel mogelijk onwetend werden gehouden.

Als bedenker, auteur en vormgever leverde Curt Bloch met *Het Onderwater Cabaret* een opmerkelijke prestatie. De lezer krijgt met dit boek een onbekend stukje verzets- en Holocaustgeschiedenis in handen. Bovendien voegt het tevens een tot dusver onbekend hoofdstuk toe aan de geschiedenis van de ondergrondse bladen. Blochs tijdschrift doet immers denken aan het ondergrondse surrealistische maandblad *De Schone Zakdoek*, dat ook in oplage

van één exemplaar verscheen en in kleine kring werd gelezen. Maar waar deze uitgave, geïnitieerd door Gertrude Pape en Theo van Baaren, kon rekenen op bijdragen van verschillende auteurs, was *Het Onderwater Cabaret* het werk van slechts één man en bovendien met zijn satire sterk politiek geëngageerd.

Zelf zei Bloch over zijn tijdschrift in een brief aan de familie Cramer: ‘Wat mijn literaire productie gedurende mijn schuiltijd betreft, zoo weet ik, dat jullie er zeker plezier aan zullen hebben. De mensen hier zijn er enthousiast over. Ik heb al in kleinere kring herhaaldelijk lezingen moeten houden en het was altijd een succes.’¹ Bijna tachtig jaar heeft het geduurd voordat de onderwaterdichter en zijn tijdschrift voor een breed publiek toegankelijk worden gemaakt. Eindelijk krijgt hij nu het podium dat hij heeft verdiend, maar waarop hij zelf nooit heeft mogen staan. Destijds was zijn owc een daad van verzet, inmiddels is het een gedenkwaardige getuigenis van een donkere tijd en tevens een krachtig pleidooi om met creativiteit de geestelijke gezondheid te bewaren. Daarmee heeft Curt Bloch toch nog het laatste woord.

¹ Brief Curt Bloch aan de familie Cramer, 28 mei 1945. Archief Gustav Cramer, Getty Research Institute, Nr. 2001, M5-Box 5, 4.

1 WEIMAR GEEFT DE GEEST

Dortmund, 8 maart 1933. Op de Marktplatz is een menigte van zo'n vijfduizend mensen ervan getuige dat de hakenkruisvlag op het stadhuis wordt gehezen. Terwijl het dundoek traag op de wind wiegt, schraapt bij die gelegenheid NSDAP-kringleider Gottfried Flach zijn keel om vervolgens vastberaden te verkondigen dat zijn beweging een einde zal maken aan de zwart-rode coalitie, zo nodig zonder volmacht van de bevolking in Dortmund. De toon is gezet. Met tegenstanders van de nieuwe machthebbers wordt al ras afgerekend. Eerst de communisten, daarna volgen de sociaaldemocraten. Weimar gaf definitief de geest.

De Westfaalse industriestad had zich niet zomaar gewonnen gegeven. Voor Hitlers machtsovername was Dortmund het toneel van verbitterde straatgevechten tussen links en rechts. Terwijl in 1932 de meerderheid van inwoners in diepe ellende leefde, mepten 'Rotfrontkämpfer' (paramilitaire organisatie van de KPD) en de SA (knokploegen van de nazi's) elkaar tot bloedens toe om de oren.² Het maakte de honger van de mensen er niet minder om. De beurskrach van New York in 1929 had met name voor Duitsland rampzalige gevolgen.³ De Duitse economie was voor het grootste deel afhankelijk van buitenlands kapitaal, vooral van de Verenigde Staten. Die vroegen nu het geleende geld terug. Dat kwam nog eens boven op de herstelbetalingen waaraan Duitsland na de Eerste Wereldoorlog moest voldoen. Met een donderend geraas stortte de Duitse economie in elkaar. Het ene na het andere bedrijf ging failliet, de werkloosheid nam hand over hand toe. Het dieptepunt werd in 1932 bereikt, toen 30% van de beroepsbevolking in Duitsland zonder werk zat. Het merendeel hiervan waren jongeren. In Dortmund zochten dat jaar bijna 78.000 mensen werk. Er heerste armoede en mensen leden zwaar door honger en kou. In hun narigheid probeerde

men wanhopig een uitweg te vinden en de politiek, vooral de radicalere partijen, zwaaide veelbelovend met een antwoord.

Bruin en rood

Net als elders in Duitsland werd de politieke strijd in Dortmund het felst gevoerd tussen de KPD (Kommunistische Partei Deutschlands) en de NSDAP (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei). Die tegenstelling kwam hier zelfs visueel tot uiting: de stad werd letterlijk in tweeën gedeeld door een spoorlijn.⁴ In het noorden bevonden zich de sombere grauwe huizenrijen van de arbeiderswijken, waar de communisten en socialisten hun aanhang hadden. Ook de mijnen, industrieën en brouwerijen waren in het noordelijk gedeelte van de stad gevestigd. Het zuiden was een geheel andere wereld. Daar strekten zich de behaaglijke woonwijken van de burgerij en de bezittende klasse uit. In kleuren uitgedrukt: Dortmunds noorden was rood, het zuiden bruin, en die partijen stonden voortdurend op voet van oorlog elkaar. Wat begon met marsen en demonstraties, ging al snel over in vechtpartijen en overvallen. Daarna volgde zwaarder geweld met slag- en steekwapens tot het gebruik van vuurwapens toe. Slachtoffers van het politieke geweld bleven niet uit, bloed vloeide bij bruin en rood. Vooral in 1932 was het raak. Uit de Rijksdagverkiezingen van 31 juli was de NSDAP weliswaar met 37,3% als grootste partij uit de bus gekomen, maar het lukte Hitler niet om een regeringscoalitie te vormen. Dus werd er op 6 november een tweede verkiezingsronde gehouden.

In aanloop naar die verkiezingen liep de haat tussen de rivaliserende groepen in heel Duitsland hoog op. Ook in Dortmund kookte het. Zo'n achthonderd geüniformeerde nazi's trokken onder politiebegeleiding naar het noorden van de stad om er propagandapamfletten uit te delen.⁵ Daar stuitten ze op de knokploegen van de KPD. Tussen nazi's, communisten en politie braken vervolgens heftige vuurgevechten uit, waarbij veertien mensen zwaargewond raakten. Ook vielen er twee doden te

² Kurt Klotzenbach, *Gegen den Nationalsozialismus. Widerstand und Verfolgung in Dortmund 1930-1945. Eine historisch-politische Studie*. Hannover 1969, p. 80-81.

³ Zie onder meer: Patrick Dassen, *De Weimarpubliek 1918-1933. Over de kwetsbaarheid van de democratie*. Amsterdam 2021, p. 450-455.

⁴ Idem, p. 21.

⁵ Kurt Klotzenbach, *Gegen den Nationalsozialismus. Widerstand und Verfolgung in Dortmund 1930-1945. Eine historisch-politische Studie*. Hannover 1969, p. 78.

Onder belangstelling van enkele duizenden inwoners van Dortmund werd op 8 maart 1933 voor het eerst de hakenkruisvlag op het stadhuis gehesen.

betreuren, maar niet onder de vechtende partijen. Een moeder stierf terwijl ze in de slaapkamer haar kind aan het voorlezen was en een argeloze kerkganger liet na kerkbezoek het leven op de stoep van zijn huis.⁶ De dag zou voortaan als 'Blutsonntag' in de herinnering van de Dortmunders blijven hangen. In Dortmund was de grote winnaar van de verkiezingen de KPD, die 31% van de stemmen binnenhield, de meest sensationele overwinning in het gehele Ruhrgebied.⁷ Hitlers NSDAP zakte van 19,6% tijdens de Rijksdagverkiezingen 31 juli 1932 naar 17,7%.⁸ Niettemin behaalden de nazi's zelfs in het rode noorden toch nog 12,5% van de stemmen.

Boycot

Opvallend genoeg was van antisemitisch geweld in Dortmund voor Hitlers machtsovername nauwelijks sprake. Meestal bleef het bij beledigingen en incidentele pesterijen door lokale SA-lieden. Op 16 juni

1933 telde het aantal inwoners van de Westfaalse stad 540.875, waarvan 4.108 Joden, nog geen 1 procent.⁹ Binnen die groep bestond niettemin een rijk verenigingsleven en beschikte men over enkele eigen scholen. In de binnenstad, Am Grafenhof, stond sinds 1900 een grote synagoge. De meeste Joden waren werkzaam in handel en bedrijfsleven en er stonden aanzienlijke aantallen Joodse artsen en advocaten ingeschreven.

In de tweede helft van maart 1933 veranderde de situatie en kreeg ook de Joodse bevolking van Dortmund met opeenvolgende anti-Joodse maatregelen te maken. De eerste was een landelijke boycotactie op 1 april 1933. SA-lieden posteerden zich met waarschuwborden bij Joodse winkels en warenhuizen, zelfs bij praktijken van artsen en kantoren van advocaten. Het was een eerste proeve van machtsvertoon die het nieuwe bewind demonstreerde. Sommige nazi's in Dortmund

⁶ <https://www.nordstadtblogger.de/erinnerungsarbeit-in-dortmund-gedenken-an-die-opfer-des-blutsonntags-im-oktober-1932-am-nordmarkt/>.

⁷ Kurt Klotzenbach, *Gegen den Nationalsozialismus. Widerstand und Verfolgung in Dortmund 1930-1945. Eine historisch-politische Studie*. Hannover 1969, p. 79.

⁸ Idem, p. 79.

⁹ Ulrich Knipping, *Die Geschichte der Juden in Dortmund während der Zeit des Dritten Reiches*. (Monographien zur Geschichte Dortmunds und der Grafschaft Mark, Band 6) Dortmund 1977, p. 18-21 en Kurt Klotzenbach, *Gegen den Nationalsozialismus. Widerstand und Verfolgung in Dortmund 1930-1945. Eine historisch-politische Studie*. Hannover 1969, p. 115.

hadden die formele afkondiging niet afgewacht en al enkele dagen daarvoor ‘spontane’ protesten gevoerd tegen Joodse inwoners.

De familie Bloch

Een van die juristen die bij de zuiveringsacties van het Duitse justitieapparaat het veld moest ruimen, heette Curt Bloch. In maart 1933 was deze 22-jarige jurist nauwelijks twee jaar werkzaam als referendaris bij de arrondissementsrechtbank in Dortmund, in dienst van de eveneens Joodse advocaat en notaris Jakob Luss.¹⁰ Het beroepsverbod werd uitgevaardigd op last van het Pruisische ministerie van Justitie, dat op 31 maart 1933 via de radio een verordening verspreidde om alle Joodse rechters

Portretfoto van de jonge Curt Bloch.

met onmiddellijke ingang met verlof te sturen. Joodse advocaten werd voorlopig alleen nog toegestaan hun beroep uit te oefenen in overeenstemming met het percentage Joden in de samenleving. De ‘Landgerichtspräsident’ liet er geen gras over groeien. Dezelfde dag werd Bloch samen met zes andere collega’s in opleiding gedwongen met verlof te gaan omdat ze niet aan de nationaalsocialistische rassencriteria voldeden.¹¹ Bovendien werd hun te verstaan gegeven dat ze niet langer het gerechtsgebouw mochten betreden.

Het beroepsverbod maakte het Bloch onmogelijk zijn werk te doen. Gelukkig voor hem woonde hij nog bij zijn ouders, in de Reinoldstrasse 21 in Dortmund en hoefde hij niet zelf in zijn levensonderhoud te voorzien. Vader Siegfried Bloch was modelleur en bezat een kunstzinnig talent. Van klei boetseerde hij prachtige figuren: goden, profeten, mooie vrouwen, ridders en levensechte draken.¹² Alles lukte onder zijn vaardige handen. Nog beter kon hij portretten tekenen en treffend het karakter van een model tot leven laten komen. Die gaven waren niet op zoon Curt overgegaan. Wel waarschijnlijk de literaire belangstelling die zijn grootmoeder had. ‘Door haar kwam ik tot dichten’, schreef Bloch naderhand in een zelfportret.¹³ Dat hij uiteindelijk zo’n kunstnar geworden is, schreef Curt toch aan zijn vaders trekken toe: want ook hij vernedert ‘geestelijk de sterren van deze tijd tot komische karikaturen’.

Zijn moeder Paula dreef een delicatessenzaak in hetzelfde pand. Ook zijn jongste zus Helene (Leni) woonde nog thuis, zijn oudste zus Erna verbleef enige tijd in Wiesbaden en Amsterdam voor zij in 1935 trouwde met de veehandelaar Max Levy en zich met hem in Breyell vestigde.¹⁴ De Blochs waren weliswaar Joods, maar religieus weinig praktiserend en gingen volledig op in de Duitse samenleving.

¹⁰ Jakob Luss (11 mei 1884 - 18 oktober 1944). Hem werd het werken eveneens onmogelijk gemaakt door de verscherpte wetgeving tegen Joden in de advocatuur. In 1938 emigreerde Luss naar Nederland, maar keerde in 1941 terug naar Dortmund. Hij werd op 26 februari 1944 op transport naar Theresienstadt gesteld en op 16 oktober 1944 vandaaruit naar Auschwitz, waar hij twee dagen later werd vermoord. Zie: <https://www.anodo.de/wp-content/uploads/2013/02/Das-Schicksal-der-j%C3%BCdischen-Rechtsanw%C3%A4lte.pdf>.

¹¹ Günther Högl [herausg.], *Widerstand und Verfolgung in Dortmund 1933-1945*. (Veröffentlichungen des Stadtarchivs Dortmund, Band 17) Dortmund 2002, p. 323.

¹² Curt Bloch, *Kleines Selbstporträt*. (Oktober 1943). [Ongepubliceerd typoscript] Privéarchief erven Curt Bloch.

¹³ Idem.

¹⁴ D. Knippschild, *Feststellungen zur Familie Siegfried Bloch und Nachkommen*. Stadtarchiv Dortmund 2010. Breyell is een plaatsje in Westfalen, vlak bij de grens met Midden-Limburg.

Flaneren

Curt Bloch beschreef zich in een gedicht als een ‘Novemberling’, geboren in Dortmund op 9 november 1908, naderhand een nogal beladen datum in de Duitse geschiedenis.¹⁵ In zijn tijdens de onderduik samengestelde *Dortmunder Bierzeitung* keek hij met weemoed terug op zijn jeugd in de industriestad met zijn kolenmijnen en staalbedrijven.¹⁶ Tiener Curt slenterde graag over de Westenhellweg, de populaire winkelstraat in het stadscentrum, die zich uitstrekte van de ring tot vlak bij de Reinoldikerkerk. Elke avond was dit een trefpunt van groepjes scholieren die in een vast parcours flirtend de straat op en af flaneerden. Ook in de borst van de vijftienjarige Curt bruiste het tijdens die wandelingen van de romantische gevoelens. Het vuur van verliefdheid zette hem aan tot het schrijven van hoogdravende gedichten waarin hij zijn geliefde vergeleek met een bloem en hij zichzelf tot haar eeuwige slaaf bekende. Achteraf vond hij het nog het mooiste dat hij in het gedicht een acrostichon als stijlfiguur verwerkte: via de beginletters van elke regel viel de naam van de aanbeden schoonheid te lezen. Het mocht allemaal niet baten. Als puber was hij veel te schuchter om het object van zijn aanbidding te benaderen en haar het gedicht te overhandigen. In plaats daarvan trok hij zijn scholierenmuts nog eens extra diep over de ogen op het moment dat hij haar passeerde. Zijn berijmde ontboezemingen verstopte hij zorgvuldig thuis in zijn kamer. Niet goed genoeg, want zijn nieuwsgierige oudste zus vond ze desondanks toch en citeerde op een avond luidkeels volop uit zijn pennenvruchten, tot hilariteit van de andere gezinsleden, maar tot grote schaamte van de dichter.

Van Grieken en Romeinen

Na de lagere school bezocht Curt Bloch het Städtische Gymnasium in Dortmund, een school waarvan de stichtingsakte terugging tot halverwege

Curts ouders: Paula en Siegfried Bloch. Zijn vader overleed al in 1934.

de zestiende eeuw en daarmee tot een van de oudste scholen van Duitsland behoorde. In dat klassieke oude gebouw met zijn houten banken zou hij vanaf 1918 negen jaar lang kennis opzuigen, die hem zijn leven zou bijblijven. Hij leerde er ook ‘Von den Griechen und Romanen,/ Die mit ruhmbedeckten Fahnen/ Deutschlands Jugend sollte mahnen:/ Folgt den kriegerischen Bahnen!’¹⁷ Bloch merkte daar al dat er iets broeide, een groeiende haat, een onrustig woelen van patriottische gevoelens. Met leuzen als ‘Volk van Duitsland, grijp naar de wapens!’ werd hier met vaste regelmaat het nationalistisch sentiment wakker gehouden. Maar dergelijke ronkende retoriek wekte bij de gymnasiast Bloch slechts weerzin op.

Veel meer belangstelling had hij voor de humaniora. Curt ontpopte zich als een typische alfaleerling met een grote belangstelling voor talen, net als voor geschiedenis en literatuur, maar wiskunde vond hij verschrikkelijk. Tijdens het eerste jaar op het gymnasium beleefde hij nog net het slotakkoord van de Eerste Wereldoorlog met zijn massamoorden

¹⁵ Zo markeerde 9 november 1918 het begin van de Republiek van Weimar, was Hitlers Bierkellerputsch op 9 november 1923 en vond Kristallnacht plaats in de nacht van 9 op 10 november 1938.

¹⁶ Cornelis Breedenbeek [ps. Van Curt Bloch], *Dortmunder Bierzeitung. Ein antifaschistisches und antibourgeois Lesebuch für ein neues Deutschland*. Begonnen 25. September 1943 – Beendet 6. Februar 1944, p. 237-29. Privéarchief erven Curt Bloch. Inmiddels is dit privéarchief overgegaan naar het Jewish Museum Berlin, Konvolut/816, Curt Bloch Collection, Loan of Charities Aid Foundation America, thanks to the generous support of the family of Curt Bloch. *Bierzeitung* was toepasselijk

gekozen. Dortmund genoot met de grote Union-brouwerij landelijk bekendheid en de formule van een *Bierzeitung*, een krant voor een specifiek klein publiek samengesteld met humor en satire, leende zich heel goed voor zijn herinneringen aan personen die hij hierin typeert.

¹⁷ ‘Van de Grieken en Romeinen,/ Die met roembeladen vaandels/ Duitslands jeugd zouden manen;/ Volg de oorlogszuchtige wegen!’ In: Cornelis Breedenbeek [ps. Van Curt Bloch], *Dortmunder Bierzeitung. Ein antifaschistisches und antibourgeois Lesebuch für ein neues Deutschland*. Begonnen 25. September 1943 – Beendet 6. Februar 1944, p. 13. Privéarchief erven Curt Bloch.

Op de covers van de eerste vijftien nummers valt nog weinig kleur te zien. Het zijn voornamelijk fragmenten van zwart-witfoto's waarop hij een onderwerp belicht dat in één van de gedichten uit de inhoud wordt behandeld. Aan sommige voegde hij zelf een tekening toe, een karikatuur van Hitler, Mussolini of Goering. De titel schreef hij voluit als *Het Onderwater-Cabaret*. Ook zette hij de datum voluit op de omslag.

Het eerste nummer verscheen op 22 augustus 1943, toen hij al een jaar in onderduik zat. Vanaf nummer 16 begon Bloch kleur toe te voegen. Blauw en rood overheersten, af en toe afgewisseld met geel. Op de gekleurde stroken kon hij tekst kwijt, zoals de titel van een gedicht, of thema, dan wel een korte inhoudsopgave. Met ingang van 1944 vermeldde hij de jaargang op de cover en vanaf nummer 33 van de tweede jaargang (29 juli 1944) veranderde hij de titel in de afkorting 'owc', die hij met kleur en vorm telkens varieert. Een tijdschrift en cabaret, in het owc vloeiden twee vormen ineen.

DE TEKSTEN

Mein Dichten ist wie Dynamit,
Ist nitroglyzerinisch,
Es bricht des Führerhaus Granit
Satirisch, spottend, cynisch.²⁷⁷

Mijn dichten is als dynamiet
Is nitroglycerinisch,
Het breekt het Führergebouws graniet
Satirisch, spottend, cynisch.²⁷⁷

Schrijven was voor Curt Bloch noodzaak. In zijn *Kleines Selbstporträt* uit oktober 1943 schreef hij dat hij de neiging tot 'literaire dingen' van zijn grootmoeder had geërfd.²⁷⁸ Volgens de overlevering had zij grote belangstelling voor literatuur en las zij liever dan zich met het huishouden te bemoeien.

Curt Bloch vulde *Het Onderwater Cabaret* met zelfgeschreven satirische liedteksten op rijm waarin hij tegen de nazi's en nsb'ers ageerde of kritisch commentaar gaf op de oorlogsgebeurtenissen. De verzen zijn met inkt op velletjes houthoudend papier geschreven. Zo ontstonden naar hun aard echte cabarettteksten, waarin hij niet vergat om zijn – vooral Duitse – publiek op de hak te nemen en een spiegel voor te houden. Andere verzen hadden zijn eigen onderduik of het lot van slachtoffers als onderwerp. In alle afleveringen van *Het Onderwater Cabaret* zijn in totaal 470 gedichten te vinden. Daarvan zijn er 263 in het Nederlands geschreven, 205 in het Duits, één heeft een Nederlandse titel maar een Duitse tekst²⁷⁹ en één is in het Engels geschreven²⁸⁰. Hoewel hij in het begin nog tastte naar de juiste vorm, mondde die al snel uit in kwatrijnen waarin hij veelal een rijmschema van aa/bb toepast. Soms schreef hij doelbewust liedteksten, compleet met refrein.

Bloch had weliswaar een typemachine in zijn woning aan de Kamerlingh Onneslaan 26, maar kon die waarschijnlijk niet gebruiken vanwege het kabaal dat zo'n apparaat zou maken op de zolder van zijn schuiladres en hij zo de kans liep dat dit de ongewilde aandacht van de burens zou trekken.²⁸¹ Een goede kans dat hij bij zijn vlucht vanuit zijn woonadres zijn typemachine heeft achtergelaten. Alle verzen van *Het Onderwater Cabaret* zijn dan ook met pen en inkt geschreven. Zijn handschrift was redelijk te lezen, maar uiteindelijk besloot hij toch vanaf nummer 4 van de derde jaargang (27 januari 1945) de teksten in leesbaardere blokletters te schrijven.

Dikke middelvinger

Curt Bloch had verschillende drijfveren die hem aanzetten tot *Het Onderwater Cabaret*. Zijn frustraties over zijn situatie en zijn machteloosheid maakten hem kwaad, venijnig en strijdbaar. In het gedicht 'Steken onderwater'²⁸² schreef hij bijvoorbeeld:

²⁷⁷ 'Ein Ziel'. In: OWC, Tweede jaargang, nr. 5, 29 januari 1944.

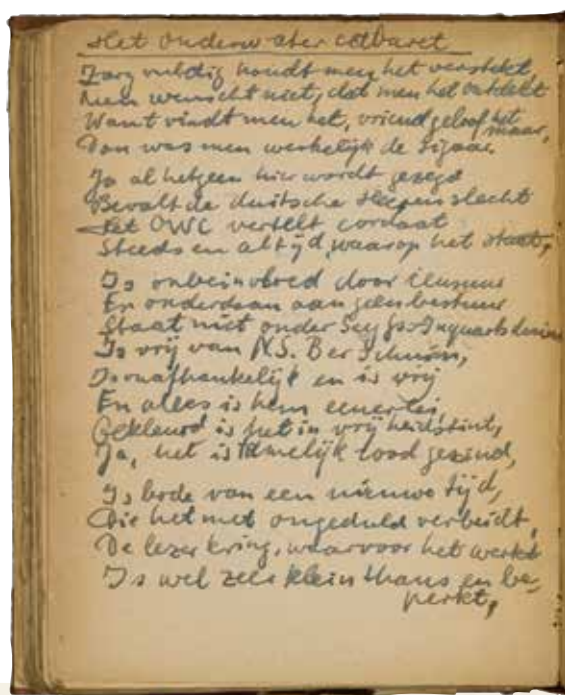
²⁷⁸ Curt Bloch, *Kleines Selbstporträt* (Oktober 1943) Typoscript, privéarchief erven Curt Bloch.

²⁷⁹ 'Astronomische mogelijkheden', OWC, Eerste jaargang, nr. 8, 9 oktober 1943.

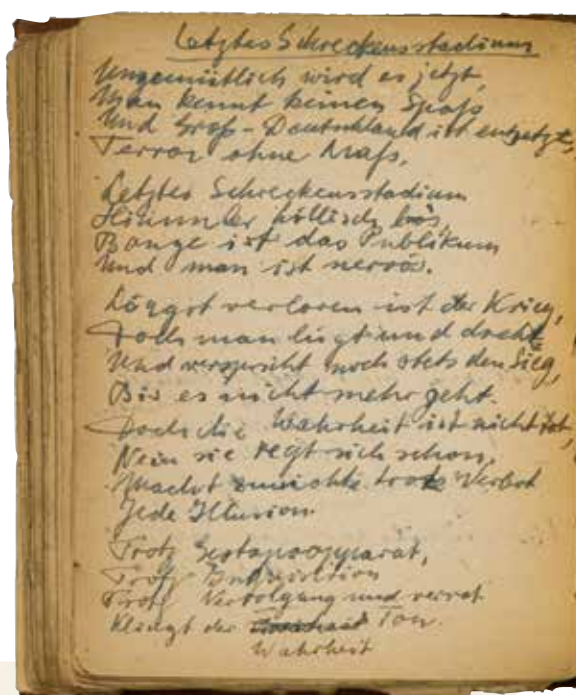
²⁸⁰ 'To the Allied Forces', OWC, Derde Jaargang, nr. 15, 3 april 1945.

²⁸¹ Brief Curt Bloch aan Gustav Cramer, 28 november 1940. Archief Gustav Cramer, Getty Research Institute, Nr. 2001, M5-Box 5, 1. Bloch schrijft: 'Entschuldige bitte den Ölfleck. Die Maschine ist nachgesehen und geschmiert und tut es wieder uitsteekend. Sie scheint aber ein bisschen zu heftig geschmiert zu sein.'

²⁸² OWC, Derde jaargang, nr. 7, 17 februari 1945.

OWC, Eerste jaargang, nr. 18, 18 december 1943.

OWC, Eerste jaargang, nr. 11, 30 oktober 1943.

Maar 't heden stemt me agressief,
 En dwingt me tot een offensief,
 De tijd laat me niet slapen,
 En ongewapend als ik ben,
 Greep ik manmoedig naar... m'n pen,
 De pen werd mij tot wapen.

Mijn pen is scherp en ik steek raak
 Hetgeen ik schrijf is soms mijn wraak
 Voor dat, wat ze me [aan]deden.

Zijn vleugellamme situatie maakte dat hij een daad wilde stellen, om als onzichtbaar individu, op die manier toch een dikke middelvinger naar zijn onderdrukkers op te steken. 'Ik strijd aan 't onderwater-front/ En stuur pamfletten in het rond' schrijft hij in hetzelfde gedicht. Als hij net is bevrijd, heet het in het laatste nummer: 'Wij waren stille partizanen/ En leefden mee de strijd voor 't recht.' Het enige vers waarbij hij muzieknoden plaatste heette dan ook 'Lied van verzet'. Vrijwel alle gedichten uit *Het Onderwater Cabaret* lezen als een daad van verzet, geschreven door iemand die

volgens de nazinormen geen bestaansrecht meer had en die zich in de beschutting van een zolderkamer-tje in een onopvallende woning in Enschede moest schuilhouden, bang voor ontdekking met een slechte afloop.

Eigen universum

Een andere reden was dat Bloch met *Het Onderwater Cabaret* zijn eigen universum kon scheppen. Een wereld waarin hij zelf de macht in handen had en waarin hij even geen slachtoffer was. Zo schreef hij in *Kleines Selbstporträt*:

Mach von den Groszen dieser Zeit
 Ganz kleine Spielfiguren,
 Von Götzen, die man jetzt verehrt,
 Lust'ge Karikaturen.

Respektlos knote ich sie um,
 Wie ich sie wünsch zu sehen,
 Ich finde oft zum Lachen dumm
 Das heut'ge Zeitgeschehen.

04/09/1943

22/08/1943

30/08/1943

11/09/1943

25/09/1943

18/09/1943

02/10/1943

09/10/1943

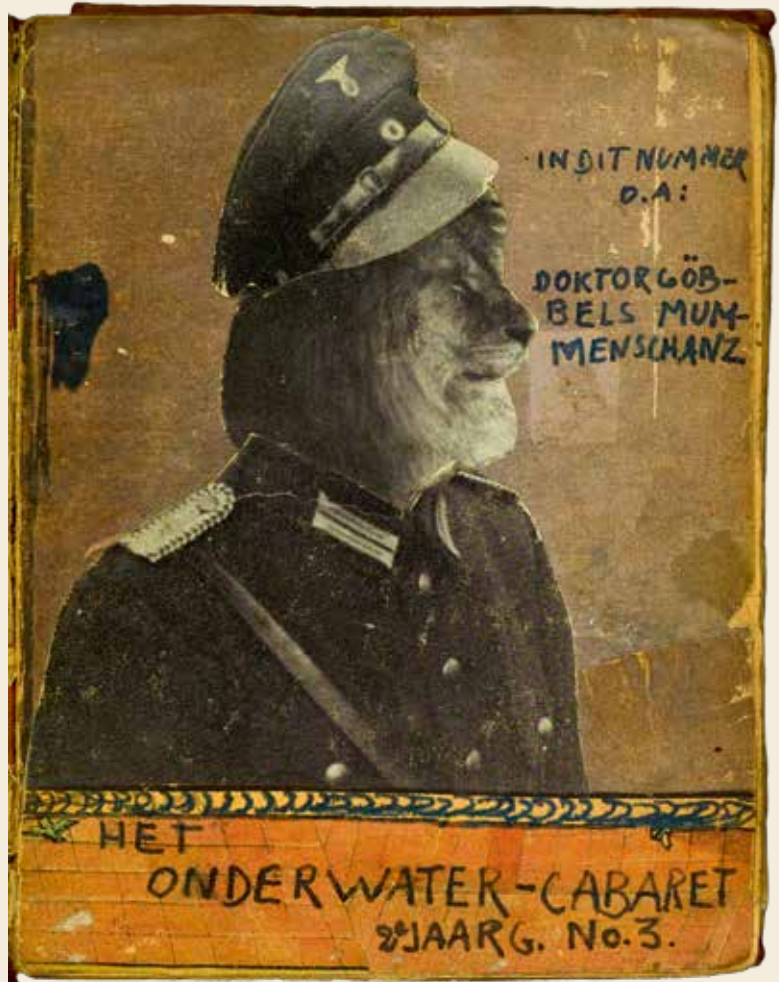
16/10/1943

23/10/1943

08/01/1944

15/01/1944

22/01/1944

29/01/1944

05/02/1944

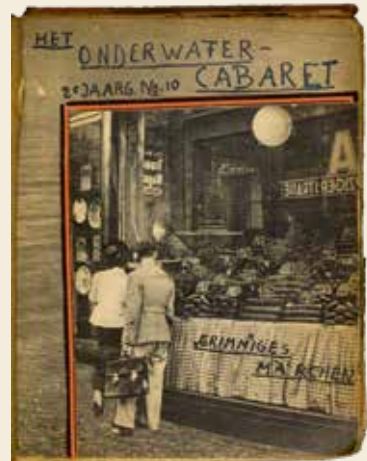
12/02/1944

19/02/1944

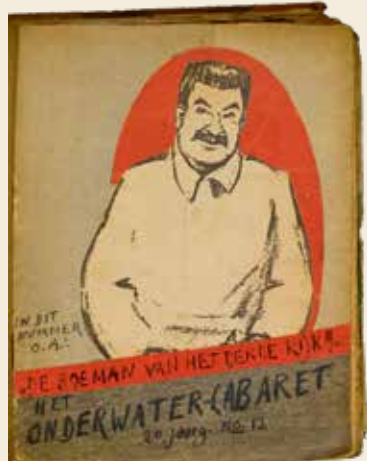
26/02/1944

04/03/1944

11/03/1944

18/03/1944

25/03/1944

01/04/1944

08/04/1944

15/04/1944

Horst Wessellied – zeitgemäß abgeändert ³⁵⁵

³⁵⁵ OWC, Tweede jaargang, nr. 24, 10 juni 1944. Als aanleiding gebruikte Bloch een bericht uit een Duitse krant, 'Kameradschaft die sich stets bewährt'. SA helpt met puinruimen na luchtbombardementen. Het Horst Wessellied werd na het Deutschlandlied als tweede officiële volkslied gekozen. Horst Wessel was student en tevens een SA-leider in Berlijn, die door communisten werd neergeschoten na een ruzie over geld. Goebbels maakte van hem een martelaar en verhieft zijn gedicht tot een nationaalsocialistisch strijdlied.

Die Spaten hoch, gleich Pudeln die
begossen
Marschierst S.A. längs manchem
Trümmerhauf,
Die Zeit der Hitlerliebe ist schon längst
verflossen,
Ein Riesenkatzenjammer folgte drauf.

Ja, alles liegt in Trümmern und Ruinen
In Asche fiel das ganze deutsche Land,
Wenn wir noch lange unserm Führer Adolf
dienen,
Stellt man uns eines Tages an die Wand.

Wir sangen einst die Strophen von Horst
Wessel
Beim Fackelzug und auch beim Zapfen-
streich
Und heute leben wir in einem Hexenkessel,
Der Hexenkessel ist das Dritte Reich.

Der Führer hat uns Wohlfahrt einst
versprochen
Und Deutschland ist dank ihm total kaputt,
Ja, über Deutschland ist die Hölle
losgebrochen
Und die SA, sie buddelt heut im Schutt.

In manchem Haus ist heut nicht mehr zu
wohnen
Man findet Unterkunft im Luftschutzraum
Fort ist der Rausch und fort sind alle
Illusionen
Das Volk erwachte aus dem Hitlertraum.

Man folgt nicht blind wie früher
Hitlersfahnen,
Man ist das Hakenkreuz nun gründlich satt.
Durch das deutsche Volk geht heut ein
Raunen und ein Ahnen,
Daß es die längste Zeit gedauert hat.

Horst Wessellied – inmiddels aangepast ³⁵⁵

De spades hoog, als verzopen poedels
Marcheert de S.A. langs hopen van
brokstukken,
De tijd van de Hitlerliefde is al lang
vervlogen,
Een reuzenkattengejank volgde erop.

Ja, alles ligt in brokken en ruïnes
Tot as is het hele Duitse land geworden,
Als wij nog lang onze Führer Adolf dienen
Zetten ze ons op een dag tegen de muur.

Ooit zongen we de strofen van Horst
Wessel
Bij fakkeloptochten en bij avondklok
En nu leven we in een heksenketel,
De heksenketel is het Derde Rijk.

De Führer heeft ons ooit welvaart beloofd
En Duitsland is dankzij hem totaal kapot,
Ja, over Duitsland is de hel losgebroken
En de SA, die wroeft nu in het puin.

In menig huis is nu niet meer te wonen
We vinden onderdak in de schuilkelder
Weg is de roes en weg zijn alle illusies
Het volk ontwaakte uit de Hitlerdroom.

We volgen niet blind als vroeger
Hitlervlaggen,
We zijn dat hakenkruis nu helemaal zat.
Door het Duitse volk loopt nu een
gefluister en een vermoeden
Dat het zijn langste tijd heeft gehad.

De 'Atlantikwall' ³⁵⁶

³⁵⁶ OWC, Tweede jaargang, nr. 26, 24 juni 1944. De Atlantikwall was een Duitse kustverdedigingslinie langs de Franse, Belgische, Nederlandse, Duitse, Deense en Noorse kust. Toen de invasie begon was de Atlantikwall met een totale lengte van ongeveer 5.000 kilometer, nog niet voltooid. Bloch lardeerde de tekst met verschillende krantenknipsels waarop hij in dit gedicht reageerde.

Weet men, dat iets heel zeker komt
En niet meer is te keeren,
Wat geeft het, of men scheldt en bromt
En treurig zit te zeuren.

Want kijkt men sip en kijkt men zuur
Loopt het slechts in de gaten,
Men slaat ermee een slecht figuur
En 't zal je toch niets baten.

Straks, wist men, komt het tweede front,
Ja, straks komt de invasie.
Men deed alsof men 't prachtig vond,
Zoo menig Duitse Nazi

Kneep hem inwendig als de hel,
Maar toonde zich manmoedig,
Al kreeg hij haast een kippevel
Deed stout hij en koelbloedig.

Men deed, alsof men erop wacht,
Dat gauw de Britten komen,
Wij hebben hun iets toegedacht,
Waarvan zij heusch niet droomen.

Men deed, alsof men vond 't reuzefijn
– Men kon het in kranten lezen –
Het tweede front wordt een festijn,
Te mooi om waar te wezen.

En men sprak van de 'Poort des Doods',
Die dood en vuur zou zaaien,
Men was erg trotsch en deed zeer grootsch,
De Brit gaat naar de haaien.

Komt hij aan de Atlantikwall
Is hij beslist verkoûen
Want de Atlantikwall staat pal
Met al z'n bijgebouwen.

De 'Wall' biedt wel een schoon aspect
In duizend tafereelen
Een zeer kunstzinnig architect
Liet zijn bekwaamheid spelen.

Ik vind hem reuze artistiek,
Een aanwinst voor het landschap,
Zeker beschouwt men 't als geluk
Behoort men tot zijn manschap.

Men heeft den Wall zeer rijk bestuukt,
Met vreeslijke kanonnen.
Elk[e] Britsche poging is mislukt
Voordat zij is begonnen.

Maar komt de vijand wel aan land,
Krijgt hij een 'feestverlichting',
Die vindt hij heusch niet prettig, want
Die stoort zijn krijgsverrichting.

Voor Eisenhower is het zwaar,
Hij zou de strijd graag winnen,
Dat zou heel mooi zijn, denkt hij, maar
Waar moet ik hem beginnen?

Zijn zorgen zijn beslist niet klein,
Hij zit ermee verlegen
En heeft – men weet dit in Berlijn –
Pijn in zijn hoofd gekregen.

Want de Atlantikwall baart hem
Verdriet en zware zorgen,
Hij is voor hem een reuze reus
Op de invasiemorgen.

Men wist het alles [allemaal] heel precies,
De vijand had geen kansen.
'Wij zijn zoo sterk en hij zal dies
Naar ons geschutvuur dansen'.

Lied van een teleurgestelde ⁴⁵⁰

⁴⁵⁰ OWC, Eerste jaargang, nr. 5, 18 september 1943.

⁴⁵¹ Robert Ley, leider van het Deutsche Arbeitsfront (DAF), waarin zowel werkgevers als werknemers waren opgenomen.

⁴⁵² De door Ferdinand Porsche ontworpen Volkswagen werd door de nazi's met veel tamtam geïntroduceerd en zou voor brede lagen van de bevolking bereikbaar moeten worden. Hitler zelf legde in 1936 de eerste steen van de Volkswagenfabriek bij Fallersleben (nu Wolfsburg). Mensen konden met een zegelkaart sparen voor de KdF (Kraft durch Freude)-auto. Tot aan het einde van de oorlog gaven zo'n 330.000 Duitsers hieraan gehoor en vol verwachting plakten ze de zegels in hun spaarkaarten. Geen enkele spaarder kreeg echter de auto waarop hij hoopte. Door het uitbreken van de oorlog spatte hun droom als een zeepbel uit elkaar. Een algehele motorisering van de Duitsers bleef uit. Pas na de oorlog zou de Volkswagen zijn naam waarmaken. Zie: Wolfgang König, *Volkswagen, Volksempfänger, Volksgemeinschaft. Volksprodukte im Dritten Reich. Vom Scheitern einer nationalsozialistischen Konsumgesellschaft*. Paderborn, 2004, p. 137 e.v.

⁴⁵³ Kraft durch Freude was een onderafdeling van het Deutsche Arbeitsfront, verantwoordelijk voor recreatie, vakantie, sport, cultuur en inrichting van werkruimten en werkplaatsen.

Toen hij aan de regeering kwam,
Heeft Adolf ons beloofd
Dat al het kwaad een einde nam
Met hem als opperhoofd.

En Duitsland wordt een paradijs
En alles koek en ei
Maakte ons Doktor Göbbels wijs
Samen met Doktor Ley.⁴⁵¹

Wij brengen spoedig het zoover
Dat ieder autorijdt,
De Führer, onze goede ster,
Brengt ons een goeden tijd.

De volkswagen⁴⁵² voor iedereen,
Voor Jan en alleman,
Die propaganda-edelsteen
Hield allen in zijn ban.

En buitendien gaat men op toer
Door heel het buitenland,
Doet 'Kraft durch Freude'⁴⁵³ het vervoer,
Dan is men uit den brand.

De propagandatrommel klinkt,
Het volk komt en betaalt,
Als ster van hoop de wagen blinkt
Werd ons altoos herhaald.

De wagen kwam, men ging op reis,
In kuddenvieverband,
Men zag Noorwegen en Parijs,
Italië, Griekenland.

Men zag de Libische woestijn,
Men zag het Wolgastrand,
At Hollands kaas, dronk Frankrijks wijn
Als 'Kraft durch Freude'-klant.

Doch als men 't naderhand beziet,
Is men geamuseerd?
Nee, dat was heusch het reizen niet
Dat men eens heeft begeerd.

En als de wagen ik bekijk
Wordt treurig ik en denk,
Hoe anders dan mijn fantasie
Lijkt deze rupsband-tank.

De reis loopt gauw ten einde thans
En ik kijk tamelijk zuur
Verdwenen is de oude glans,
De reis was veel te duur.

De welvaart is dor en verlept
Verkwist is geld en goed,
Het reisbureau heeft ons genept,
Onze reisprijs was ons bloed.

De megafoon ⁴⁵⁴

⁴⁵⁴ OWC, Eerste jaargang, nr. 10, 23 oktober 1943.

⁴⁵⁵ Generaal-veldmaarschalk Friedrich Paulus (1890-1957) voerde het bevel over het Duitse 6e Leger dat in Stalingrad door de Sovjettroepen werd ingesloten en op 31 januari 1943 capituleerde.

Het is wel waar dat ernstig
En treurig is de tijd,
De harde oorlogsfeiten
Verdrijven vrolijkheid.

En toch moet vaak men lachen,
Leest men thans in de krant
De leugens en de sprookjes
Van Dr. Göbbels hand.

Hoe slecht de situatie
Ook thans voor Duitschland is,
Hij houdt het vol: de zege
Behalen wij gewis.

Vandaag zag ik een foto
En op die foto stond
Een Duitscher in een loopgraaf
En hij hield aan zijn mond

Met allebei z'n handen
Een groote megafoon
En Göbbels commenteerde
Dit beeld bijzonder schoon:

De man roept toe de Russen:
Staakt spoedig jullie strijd
Jullie zijn toch verloren
Erkent gerust dit feit.

Nutteloos zijn uw offers
Aan mensen, materiaal,
Er [het] is niet op te houden
De Duitse zegepraal.

Tallose Sowjets hebben
De megafoon gehoord
En gaven gauw zich over
Op 't propagandawoord.

Ik echter zeg: Herr Göbbels,
Ik geloof, dat is niet waar
En maak bij deze foto
Mijn eigen commentaar.

Ik geloof de overgave
Der Russen is een feit,
Zij geven zich wel over
Aan hun bevrijdingsstrijd.

Op 't Duitse leger wordt thans
Hun woede uitgestort,
Tien regels hoger lees ik:
Het Duitse front verkort.

Misschien roept gene Duitscher:
Russen volgt niet te snel,
En niet te hevig schieten,
Wij gaan vanzelf wel.

Misschien roept door zijn spreekbuis
Van Adolf hij een groet
Aan den gevangen Paulus⁴⁵⁵:
Met mij gaat het niet goed.

Het is ook niet fantastisch
Dat hij roept: Bolsjewiek!
Het wordt mij te elastisch,
Straks knapt het elastiek.

Maar als ik nader toekijk
En naar de foto zie,
Dan vind ik het geen foto
Doch een allegorie.

Symbool voor 't Duitse strijden,
De zaak is niet gezond,
Want in de laatste tijden
Vecht men slechts met zijn mond.

Uitgave

wBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com

Tekst

Gerard Groeneveld

Illustraties

<https://www.bommi2000.de/geschichte/20jh/1933/1933geburtsstag.php>: 16
Collectie auteur: 17
Erven Curt Bloch: 10, 11, 33, 38, 39, 49, 52, 53, 70, 71, 72, 73, 74
Christa Gießler, 'Onderduiker': 47
Anneke Hulshoff: 29, 63
Leo Baeck Institute, New York (via Erven Curt Bloch): 81, 82, 84, 86, 87, 89-103
Stadtarchiv Dortmund: 9
Universitäts- und Landesbibliothek Münster: 27
usc Shoah Foundation - Visual History Archive: 48

Redactie

Nanny Maat

Vertalingen

Arnoud Bijl

Vormgeving

Riesenkind 's-Hertogenbosch

© 2023 wBOOKS Zwolle / de auteur

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2023.

ISBN 978 94 625 8575 1

NUR 680

De Joodse onderduiker Curt Bloch begon in augustus 1943 een eenmans-tijdschrift met de titel *Het Onderwater Cabaret* dat hij volschreef met satirische liedteksten in het Duits en in het Nederlands. Met schaar en lijmkwast voorzag hij die van kleurrijke omslagmontages waarop hij niet zelden nazibonzen of collaborateurs belachelijk maakte. Iedere week verscheen er een aflevering, in een oplage van één exemplaar. Aan het eind van de oorlog was de stapel uitgegroeid tot maar liefst 95 nummers. Een ongekend fenomeen.

Met *Het Onderwater Cabaret* spotte Bloch niet alleen met zijn kwelgeesten, maar biedt hij met de verzen de huidige lezer ook een indringend beeld van het leven van een Joodse onderduiker. Blochs teksten getuigen van hoop en wanhoop, van frustratie en van een diepgewortelde haat tegen allen die de oorlog en de vervolging op hun geweten hebben.

GERARD GROENEVELD schrijft over de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en richt zich daarbij op verschillende thema's, zoals collaboratie, propaganda, fotografie en luchtoorlog. Zijn laatste publicaties op dit gebied zijn *Rotterdam frontstad. 10-14 mei 1940* (2016), *Nach Holland. De meidagen van 1940 door Duitse ogen* (2018), *Hitlers jongste hoop. Nazipropaganda voor de jeugd* (2019) en *Neergestort. Vijftien vliegtuigverliezen in Nederland 1940-1945* (2021).

9 789462 585751

WWW.WBOOKS.COM